

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

Серія: Історичні Студії ч. 13

Олександр Баран

**Козаки
на імператорській службі
в роках 1635—1636**

МЮНХЕН — ТОРОНТО — НЬЮ-ЙОРК

1974

diasporiana.org.ua

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

Серія: Історичні Студії ч. 13

Олександр Баран

**Козаки
на імператорській службі
в роках 1635—1636**

МЮНХЕН — ТОРОНТО — НЬЮ-ЙОРК

1974

сали всі князі Німеччини крім вигнаного електора Палатинату та менших кальвіністських принців.³ Шведський канцлер Оксенстіерна, що очолював протигабсбурзьку коаліцію після смерті Густава Адольфа, з рештками кальвіністів та голляндцями мусів звертатися за французькою допомогою і приєднав Францію до війни. Франція, як відомо, вже 25-го лютого уклала военний союз із Голляндією, а 30-го квітня 1635-го року в Компієнь затвердила важливу угоду зі шведами. На основі цієї шведсько-французької угоди Франція мала вповісти війну еспанським Габсбургам, а за це одержала в посідання цілий лівий берег Рейну.⁴ Так то вся релігійна ідеологія війни щезла й конфлікт перемінився у боротьбу за політичну гегемонію Європи.

Франція об'явила війну еспанцям 21-го травня і вже напочатку червня французькі війська ввійшли в Бельгію проти Кардинала Інфанта та 26-го розпочали облогу Лювену. Галлас, перебуваючи далеко від Лювену і не маючи ближчого війська в Бельгії, вислав туди якнайшвидше своїх козаків і хорватів, щоб вони непокоїли та виснажували французьке військо та по можливості перервали їхні комунікаційні засоби. Козаки з хорватами вповнили своє завдання досконало. Перервали ворогові всі лінії постачання, так, що у французькому таборі настав голод і так виснажували французьке військо, що воно не могло маневрувати проти еспансько-німецьких військ у Бельгії та в Голляндії.⁵ Таким способом армії Кардинала Інфанта та генерала Піколоміні злучилися без будь-яких труднощів і так натиснули на французів, що вони мусіли відступати та залишити на довший час Бельгію.⁶

Ці самі козаки під командуванням Галласа у вересні зайшли в Лорен і примусили французів генерала Ля Валлета залишити Рейн.⁷

Але 1635-ий рік, крім згаданих австрійських змін, приніс ще новий і багато більший вклад козаків у 30-тилітню війну. Це була окрема виправа, організована за згодою польської держави, де, не як попередньо, тільки принагідні козаки, але самі запорожці брати активну участь. Ціла справа почалася у лютому 1635, коли імператор Фердинанд II довідався про переговори між французами та голляндцями і передбачав заангажованість Франції у війні. Зрозумів, що мусить підсилити свою армію новими наборами. З тієї причини наказав своєму амбасадорові у Варшаві, Матвієві Арнольдїні з Карлштайну спробувати одержати козаків із Польщі. Арнольдїні 28-го лютого 1635-го року звернувся до польського союну та до короля із проханням дозволити йому набрати велику козацьку армію для імператора.⁸

³ C. V. Wedgwood, *The Thirty Years War*, New York, Anchor, 1961, p. 383—384.

⁴ Там же, стор. 380—381.

⁵ Dzieduszycki, II, стор. 504.

⁶ Там же, стор. 504—505.

⁷ Там же, стор. 505—506.

⁸ Haus-Hof-Staats Archiv Wien, Polen I, Karton 57, Conv. 1635 Febr., fol. 75—81 v.

Крім того напочатку березня імператор сам звернувся приватно до визначних польських магнатів — Станіслава Любомирського, Станіслава Конецпольського, Луки Опалінського та Канцлера і Примаса Польщі, щоб вони підтримували пропозицію Арнолдіні і здобули дозвіл на набір козаків для імперіальної армії.⁹

Урешті, 20-го березня прийшла офіційна відповідь від маршалка Івана Липського, який від імені сойму і короля проголосив дозвіл імператорові вербувати та випровадити козаків із польського королівства, тільки щоб це непогамоване військо під час вербування та випроваджування не наробило великої шкоди населенню Польщі.¹⁰

Полякам залежало на тому, щоб австрійці побідили шведів, бо все надіялися, що з поразкою шведів вони відзискають східню Прусію і Померанію, а через ласку до імператора збільшать свої впливи в Сілезії. Але, змучені шведською та московськими війнами, вони ніяк не хотіли встрявати в безпосередній конфлікт цієї, не дуже популярної, 30-тилітньої війни. Так-то вони дозволили на набір козацьких наємників, але вважали це приватною справою імператора і не співпрацювали з ним на державній платформі.

Хоч Арнолдіні одержав дозвіл на набір, але спосіб вербування й організування козацьких наємників та їх уведення до цісарських військ і командування були ще важливішими питаннями, які треба було вирішити. 23-го квітня Арнолдіні писав до цісаря, що переговорював із його прихильниками, тобто з руським палатином Станіславом Любомирським та його ад'ютантом Дворжанським у приватності краківського каштеляна Л. Опалінського. Однак він із цієї розмови багато користи не має, бо польські методи вербування виявилися дуже непрактичними під час набору цих наємників.¹¹ З цього листа довідуємося, що Любомирський сам хотів провадити 8000 козаків до імператора, але йому це було заборонено конституцією з 1624-го року, тобто законом знесення лісовчиків.¹² Та мимо тих труднощів Арнолдіні заспокоював цісаря, що він має дозвіл короля і сойму на вербування, отже він зwerbue найкраще військо для імператорської армії.¹³

У дійсності найбільшою проблемою для Арнолдіні була переправа козацького війська через польську територію до Австрії. Король і пани все ще були затривожені колишніми бешкетами та грабунками лісовчиків і недовіряли козакам. Із цієї причини згадані пани радили передати керівництво козацької наємної армії коронним старшинам,

⁹ Там же, fol. 8—10.

¹⁰ Там же, Conv. 1635 Martii, fol. 165—166 v.

¹¹ Там же, Conv. 1635 Aprilis, fol. 33.

¹² Там же, fol. 33 v.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же, fol. 34—34 v.

¹⁵ О. Целевич, *Участь козаків в Смоленській війні 1633—4 рр.*, *Записки НТШ*, том 28 (1899), стор. 4; Dzieduszycki, II, стор. 293.

¹⁶ Haus-Hof-Staats Archiv Wien, Polen I, Karton 57, Conv. 1635 Maii, fol. 70.

а команду — двом «здисциплінованим» полковникам — Мочарському та Лящеві,¹⁴ які вже кілька разів командували козацькими військами в конфліктах у Східній Європі.¹⁵ Отже, щоб здобути довір'я поляків, треба було знайти коронних старшин і гідного командира. Це знав і польський король, якого його молодий брат Карло Фердинанд, намісник Сілезії, наглив, щоб якнайскоріше допоміг імператорові у війні.¹⁶ Тому Володислав IV без довшої надуми, вже 25-го квітня назначив полковників Ляща та Мочарського, за згодою коронного гетьмана Конецпольського комендантами нового козацького наємного війська.¹⁷

Усе було на добрій дорозі. Любомирський мав наглядати над вербуванням, а Лящ і Мочарський мали провести козацьке військо до прикордонних міст Сілезії — Вітуму й Псейнаму, де на них ждали приготовані квартири і вишкіл.¹⁸ Та на жаль, 28-го квітня наспіла неприємна вістка. Лящ і Мочарський не прийняли своїх назначень.¹⁹

Поляки вірили, що шведи вже програли війну проти імператора й тепер із доброю армією удасться їх прогнати з Пруссії та Померанії. Тому приготувляли сильне регулярне військо для нападу на східню Прусію, а Лящ, замість прийняти королівське назначення на командира козацьких наємників, рішив їхати зі своїм полком до Пруссії.²⁰ Мочарський із свого боку, маючи погані спомини зі своєї останньої виправи в 30-тилітній війні (1624), відмовився від командування козаками.²¹

Арнолдіні розпачливо писав до Любомирського, що немає ні командирів, ні війська, бо виглядало, що з приобіцятих 8000 козаків одержать тільки 2000, а з тих тільки 1300 буде звербувано, тому в тій безрадній ситуації просив допомоги в свого старого приятеля.²² Але у Відні також турбувалися тим положенням. Врешті імператор уже не витерпів і 8-го червня написав до короля, вимагаючи приобіцтене козацьке військо і хотів би його якнайскоріше одержати.²³ Король також хотів допомогти імператорові, але велика частина шляхти, між іншим і сам королівський секретар Малаховський, були проти воєнної допомоги Габсбургам і наполягали на вигнання шведів із Пруссії.²⁴ Щоб допомогти королеві, Арнолдіні 11-го червня написав свої «медія», тобто пропозиції, якими легко можна було вирішити всі трудні і спірні питання цієї виправи.²⁵ Ось його пропозиції: 1) Нехай експерт австрійського воєнного ополчення генерал Гріфенклау піде з Малаховським до Заславського і там вони вирішать скільки, як і ко-

17 Там же, Conv. 1635 Aprilis, fol. 44—44 v.

18 Там же, Conv. 1635 Maii, fol. 91—92, 121—123.

19 Там же, fol. 115—116.

20 Там же, Conv. 1635 Junii, fol. 33—33 v.

21 Там же, Karton 54, Conv. 1624, fol. 1—6 v.

22 Там же, Karton 54, Conv. 1635 Junii, fol. 19—22.

23 Там же, fol. 27—27 v.

24 Там же, Karton 58, Conv. 1635 Julii, fol. 66.

25 Там же, Karton 57, Conv. 1635 Junii, fol. 35—36 v.

ли можна звербувати козаків.. Нехай там також схвалять усі домагання козаків і їхню платню, а до всіх, що охочі воювати, нехай вишлють королівське одобрення і вияснять їм, що в тій виправі вони служать як своєму королеві так і своїй батьківщині. 2) Нехай король назначить головнокомандувача, який буде апробований цісарем і який буде виконувати свою функцію згідно з польським правом. 3) Треба дати наказ капітану Сіерацькому, який є дочасним комендантом збірного табору, щоб він і всі інші капітани признали власть назначеного генерала. 4) Нехай Палатин Руси або його син допоможуть зібрати всіх 8000 козаків для імператора.²⁶

Видно, що король узяв до серця усі ці «медія» і вирішив ними всі труднощі, бо вже 5-го липня писав до Арнолдіні, щоб він приготував гроші на оплачування козацької армії, бо без того війська не одержить.²⁷

Тим часом у середині червня французькі війська наступали в Бельгії проти Кардинала Інфанта тому Відень ще більше домагавня присилки козаків.

Урешті, в середині липня Арнолдіні написав до імператора довгу реляцію, у якій оголосив першу висилку 2000 козаків, а доповнення до 8000 будуть слідувати. Каже, що вербування сконцентроване в Любліні і в «руському» Львові, де ад'ютант палатина Руси, Дворжанський, приймає козаків з України. Далі повідомляв, що не може виплачувати повної платні (жолду) для війська, але дає їм аванс, щоб козаки з далеких сторін могли легко дістатися до сілезьких квартир.²⁸ У тому самому часі писав він також до палатина Руси, щоб Любомирський написав Сіерацькому до збірного табору в Любліні і наказав йому, щоб утримував дисципліну та вислав 2000 козаків до сілезького Бітуму, де на них чекають приготовані квартири і муштра. Нехай подбає, щоб козаки не домагалися жадної грошевої підвишки й не бунтувалися проти відносин, поки їхній генерал не прибуде до вишкільного табору.²⁹

Одначе козаки не привикли сидіти безчинно в збірних таборах, тому дисципліна Сіерацького, ані напominання Любомирського багато не помогли. В зв'язку з тим, 6-го серпня сам Арнолдіні написав до них гострого листа, в яким перестерігав козаків, що будуть сильно покарані, якщо не залишать своїх розбишацьких вибриків.³⁰ Але й цей лист Арнолдіні був би не допоміг, якби між першими офіцерами не було самбірського капітана Павла Носковського.

Усе ж таки від початку червня козаки вже поодинокими сотнями, поволі, переходили з Любліну та Львова до нового сілезького збірного пункту, до Бітуму. Це були сотні Вегеля та Носковського, в яких

²⁶ Там же.

²⁷ Там же, Karton 58, Conv. 1635 Julii, fol. 5.

²⁸ Там же, Conv. 1635 Julii, fol. 63—70 v.

²⁹ Там же, fol. 221—222 v.

³⁰ Там же, Conv. 1635 Augusti, fol. 31—32 v.

було багато запорожців та інших, випробуваних в боях козаків.³¹ Цей перехід був найкращою пропагандою для популяризації наборів. Усі авантюриницькі польські старшини побачили, що похід є дійсністю і боялися, що будуть виключені з виправи. Тому кожний старався у скорому часі звербувати декілька сотень козаків та спішилися до економа австрійського амбасадора, Матея Стурані, по аванси й вибиралися зо своїми відділами до Сілезії.³²

Перший збірний пункт у Сілезії був Вітум, але це був тільки переходовий табір, звідси козаки більшими групами переходили до Бріги, де були для них приготовані постійні квартири і де вони мали переходити повний вишкіл.³³ Перших 1 500 козаків прибуло на вишкіл до Бріги десь наприкінці серпня, бо 25-го цього ж місяця імператор уже назначив на пост головного комісара «муштри» Івана Кілмана,³⁴ того самого, що колись був комісарем у 1633-ім році для полку Віруцького. Крім того імператор наказав, щоб кожний козак на початку вишколу одержав жолд на три місяці.³⁵

Усе йшло в повнім порядку, однак ще потрібно було головного коменданта, щоб могли уложити остаточну угоду між жолднерським військом і цісарським представником. Надходили вістки, що вже Ляц, який не бачив великих можливостей у Прусії, годився прийняти пост командира виправи,³⁶ надто Вратиславський суфраган сильно підтримував його кандидатуру,³⁷ але король його після колишньої непослушної відмови вже більше не захотів. На щастя, при організуванні цієї виправи, тобто вербуванні, упорядкуванні та висилки козаків дуже визначився самбірський капітан Павло Носковський. Він дбав також і про своє військо, бо 27-го серпня протестував проти приділення злих і невідповідних квартир і домагався жолду для своїх підлеглих.³⁸ Тим то він звернув на себе увагу Арнолдіні, Гріфенклауа, Кілмана та всіх цісарських агентів у Польщі й Сілезії.

Арнолдіні 2-го вересня відповів на протест Носковського. Признав недоліки переходових квартир та оголосив йому, що 2 000 козаків, яких до того часу зібрано, пересилає до нових квартир вишколу, де вони отримають три-місячний жолд і будуть під командою самого Носковського.³⁹ А за два дні, тобто 4-го вересня Арнолдіні урядово проголосив, що вишкіл відбудеться в Брізі, де всі начальники відділів, а головно Носковський, мають зійтися для остаточного заключення договору з австрійськими представниками.⁴⁰ Як виглядає, Носковський,

³¹ Там же, fol. 27—27 v.

³² Там же, fol. 94—94 v., 107—107 v.

³³ Там же, Conv. 1635 Sept., fol. 7—10 v.

³⁴ Там же, Conv. 1635 Augusti, fol. 117.

³⁵ Там же.

³⁶ Там же, fol. 170—170 v.

³⁷ Там же, Conv. 1635 Sept., fol. 1—1 v.

³⁸ Там же, Conv. 1635 Augusti, fol. 164—167 v.

³⁹ Там же, Conv. 1635 Sept., fol. 7—8 v.

⁴⁰ Там же, fol. 9—10 v.

був цілий час спеціально фаворизований Арнолдіні й з цього можна зробити висновок, що Арнолдіні приготував його на командира виправи. Тому ніхто не дивувався, коли 14-го вересня Носковський видав свій універсал для офіцерів і війська про своє призначення на «головнокомандуючого полковника» всієї виправи.⁴¹

Урешті 23-го вересня прийшло до угоди між австрійським урядом та козацькою виправою. Цю угоду підписали від імператорської влади Арнолдіні та полковник Вінсс, а від козаків Павло Носковський.⁴²

Ось окремі точки цієї угоди:

1) Носковський вибраний головнокомандуючим полковником війська, апробований королем Польщі та імператором.

2) Комісарі для Носковського за його трудний уряд пропонують відповідно високу платню.

3) Для інших старшин комісарі пропонують ось такі місячні жолди:

Полковник	200 т.
Капітан	100 „
Поручник	50 „
Хорунжий	30 „
Квартермайстер	50 „
Кожна хоругва	30 „
Кожний козак	6 „

4) Виплата відбудеться що три місяці, а перша виплата має бути в Брізі на початку вишколу.

5) Усі мусять бути задоволені зі своїм жолдом. Побільшення жолду може прийти тільки від генераліссімуса, тобто тронаслідника Фердинада, з апробацією імператора.

6) Військо може вживати свої старі права та звичаї, які вони вживали на терені польської держави.

7) Полонених можуть тримати за окуп, за виїмком генералів та вищих офіцерів, яких мусять видати імператорським властям.

8) Якщо хтось перебіжить до інших відділів (німців, мадяр або хорватів), має бути повернений до свого війська.

9) Комісарі обіцяють для козаків прецеденцію в армії і по можливості добрі квартири в переході.

10) Головний командир підлягає тільки генераліссімусові і його заступникові.

11) Комісарі мають подбати про цісарські грамоти для всіх полковників і капітанів..

12) Один місяць повідомлення потрібно перед відпущенням або ре-зигнацію. Комісарі мають відпровадити військо до кордону й постаратися про одномісячний жолд.

13) Якщо буде небезпека в Польщі, військо може бути відкликане.

14) Квартири і провіант мають бути забезпечені на час служби.

⁴¹ Там же, fol. 62—62 v.

⁴² Там же, fol. 127—131.

15) За геройство і перемогу дістануть одномісячний окремих жолд, а ранені одержать окрему поміч.

16) У випадку смерті головного командира армія вибирає нового, який має бути апробований королем і цісарем.

17) Перекреслений.

18) Всі вояки з Польщі підлягають тільки одному головному командирові, зрештою та точка залежить від волі генераліссімуса.

19) Всі драгуни, ті, що служать у прибічній гвардії головного полковника, чи в польній жандармерії, підлягають генераліссімусові Фердінандові.

20) Комісарі запевнюють головного полковника, офіцерів і військо, що всі ці пункти без змін будуть додержані й застосовані.

21) З другого боку головнокомандувач буде провадити це військо для послуг імператора і віддаватиме йому услуги в дисципліні й порядку, щоб згадані безправ'я і шкоди не діялись у провінціях імперії. Вояки в усіх справах (на основі конституції Польщі) мають поводитися, як шляхотні й порядні люди.

Вкінці сказано, що дві копії цього документу з обох боків були підписані і опечатані.⁴³

Ця угода з незначними змінами була прийнята цілим козацьким військом⁴⁴ і вже 25-го вересня з приявними козаками розпочато вишкіл. Військо було поділено на 27 хоругв, а саме: Червона і Чорна під команду головного командира, а потім ішли хоругви Маковієцького, Чарнецького, Сулинського, Мощеровського, Заремби, Чеклінського, Вегеля, Готковського, Сіерацького, Кемпінського, Войнаровського, Білицького, Родацького, Фекети, Броньовського, Загорського, Стржатковського, Закржевського, Єдлецького, Гриви, Дембінського, Праковського, Христинського, Васківича і Куратковського.⁴⁵ На початку жовтня під час першого офіційного перепису в брігському вишкільному таборі перебувало 4 007 козаків,⁴⁶ до яких протягом наступних трьох тижнів ще дійшло понад 2 000.⁴⁷

Вишкіл мав тривати місяць, але тому, що деякі відділи прибули до брігського табору пізніше, він міг ще продовжитися на тиждень чи на десять днів. Однак за той час треба було приготувати маршрут на перехід до головної імперіальної армії. Головний командир імперіального війська, Фердінанд престолонаслідник, уже у вересні оголосив, що козаки переходитимуть через Чехію й тому в Мелніку треба поставити міст через ріку Ельбу (Лабу).⁴⁸ А 27-го жовтня той самий Фердінанд писав до чеської намісницької ради, що він вже дав наказ козацькій армії щодо переходу до Німеччини і чеки мусять пригото-

⁴³ Там же.

⁴⁴ Там же, fol. 140—143 v.

⁴⁵ Там же, Karton 59, Conv. s. d., fol. 28--28 v.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Dzieduszycki, II, стор. 512—513.

⁴⁸ V. Liva, *Prameny k Dějinám Třicetileté Valky*, Praha, Naše Vojsko, 1952, vol. IV, p. 377.

ти для переправи тієї армії через Чехію: 1) провіянт; 2) комісарів для переводу; 3) одного чи двох офіцерів із празької залоги генерала Маррадаса.⁴⁹

Плян дороги був такий: козаки мали переходити через Сілезію та східню Саксонію й коло містечка Німецького Яблонова перейти до Чехії, звідтіль через Мелнік і Хеб до Німеччини.⁵⁰ В Німеччині маршрут був ось такий: Ешенбах, Вілсек, Герсбург, Алтдорф, Швабах, Ротенбург, Ягстгаузен, Мекгемюл, Мосбах, Ербах, Гайдельберг, Філіпсбург.⁵¹ Та цей план не міг бути повністю виконаний, бо саксонський електор ніяк не хотів пристати, щоб козаки переходили через його територію і тому чеський намісницький уряд мусів змінити маршрут так, щоб козаки з Сілезії прямо переходили до Чехії коло Трутнова, звідтіль ішли до Младого Болеслава і тільки відтак до Метніка і Хебу.⁵² На головного комісаря козаків в Чехії був назначений граф Зденек із Коловрат, а на підрядних комісарів: Лібголдт, Відлгард, Ціоха і Пауста та один офіцер від Маррадаса, які не тільки мали провадити козаків, але й постачати провіянт та відповідні квартири.⁵³ Зденек з Коловрат без жадних вагань прийняв пост головного комісаря та 18-го жовтня зо своїми підрядними виїхав до Трутнова, щоб там зустріти надходяче козацьке військо.⁵⁴

Козаки з Бріги виїхали ще кінцем вересня чи напочатку жовтня і через Лігніцю дійшли до чеської границі. Шлезький хронікар Лука так характеризує цей перехід: «козаки в переході жадного села не спалили, але за це добре далися взнаки селянам, яких згромаджували на багатьох місцях, а головно під Тшопелвіц і Нойдорф завдали їм знущань і багато з них помордували».⁵⁵ З усього випливає, що сілезьці не так легко перепускали козаків через свою територію. Вони пробували себе боронити й часто це робили з позитивним успіхом. Але Сілезія це була колишня польська провінція, де всі знали по-польськи й знали добре польські відносини й не лякалися якогось «польського» війська.

Гірше було в інших провінціях імперії, де сама назва «козак» викликала страх і тривогу. Чехи ще пам'ятали часи «Білогорської битви» ті грабежі, насильства й окупаційні рейди козаків. Почувши про прихід нових козаків, чеське населення попало в паніку. Але мимо всяких побоювань, цим разом було менше бешкетів та насильств, як за попередніх перемаршів.

Натомість, Зденек з Коловрат, прибувши до Трутнова, перебрав козацьке військо і вже 20-го жовтня започаткував перемарш козаків

⁴⁹ Там же, стор. 380.

⁵⁰ Там же, стор. 382.

⁵¹ Там же, стор. 384.

⁵² Там же, стор. 382.

⁵³ Там же, стор. 383.

⁵⁴ Там же, стор. 384.

⁵⁵ *Dzieduszycki*, II, стор. 513.

через Чехію.⁵⁶ Козаки, як попередньо в Польщі і в Сілезії, не йшли товпою, а полками чи сотнями й тому вони через ту саму місцевість переходили протягом кількох днів,⁵⁷ тримаючи населення в постійному страхі. Хоч у 1635-ім році такого «козацького плюндрування» було менше ніж звичайно, бо провіант і квартири всюди були приготовані для війська і козаки дістали жолд на три місяці,⁵⁸ то все ж таки, не обійшлося без бешкетів. Коло містечка Шенфельду нерозважні комісари розділили провіант між офіцерами так, що для звичайного воляка мало що залишилося. Голодні й розлючені козаки за це пограбували й побили населення трьох містечок: Шенфельду, Літрбаху і Горних Славків.⁵⁹ Інші льокальні насильства також залишені в актах намісницької ради,⁶⁰ але ці бешкети не належали до загальної характеристики походу.

Надто, Зденек із Коловрат вже 28-го жовтня був з більшою частиною козацької армії в Мельніку, звідтіл писав до намісницької ради, що немає труднощів із провіантом та з квартирами. Всього має досить. Все ж таки каже, що такої непогамованої товпи ще ніколи в житті не бачив. Нічим їх не можна задовольнити. Вимагають неможливі речі. Один, наприклад, домагався, щоб йому дали сливки на вечерю, а це було під кінець жовтня.⁶¹

Незважаючи на всі труднощі, протягом одного місяця козаки перемаршували Чехію і 19-го листопада Зденек з Коловрат оголосив чеському намісникові, що його праця закінчена, бо майже всі козаки пройшли через Чехію.⁶² Нарікав на козацьке військо, що не вмів тримати дисципліни, але водночас за це обвинувачував також і Носковського, який, не дбаючи про своїх наємників, з Мелкіна виїхав до Праги і повернувся до своїх відділів тільки в Хебу.⁶³

Та ще 1 000 козаків залишилося позаду. Це були 4 хоругви самих запорожців, які під керуванням сотника Ярошевського відокремилися від загальної групи і щойно 9-го листопада дійшли до чеського кордону.⁶⁴ Для них назначено окремого комісара в особі Відлгарта, який запровадив їх у найбільшому порядку ще перед 10-им січня 1636-го року над німецький кордон коло Хебу.⁶⁵

Перехід козаків до Німеччини був також проблематичний з уваги на опозицію Максиміліяна з Баварії. Цей електор, так само як і саксонський, не хотів перепускати козаків через свою територію. І коли за намовою Фердинанда престолонаслідника змінив свою настанову,

⁵⁶ Liva, IV, стор. 384—385.

⁵⁷ Там же, стор. 383—385.

⁵⁸ Там же, стор. 385.

⁵⁹ Там же, стор. 387.

⁶⁰ Там же, стор. 389.

⁶¹ Там же, стор. 385.

⁶² Там же, стор. 389.

⁶³ Там же.

⁶⁴ Там же, стор. 387—388.

⁶⁵ Там же, том V, стор. 18.

вимагав, щоб козаки скоро, без зупинки, переходили його провінції. Тому Фердинанд вже 15-го жовтня, приготівляючи пляни для переведення козаків до Німеччини зазначив, що треба пожаліти провінції баварського електора.⁶⁶ Так-то, німецькі комісарі, що перебували цілу козацьку армію в Хебі, скорим темпом перепроводили цю армію через Горішній Палатинат і зупинилися тільки в Нюрнбергу на кількаденний відпочинок. Але цей відпочинок не вийшов на добре. Військо стратило всяку дисципліну. Козаки почали малими групами плюндрували місто та околичні села. Комісарі супроти тих бешкетів, були зовсім безраді. Врешті один такий відділ напав на конвой, що перевозив сто возів провіанту та інших запасів із Герцбургу до Нюрнбергу. Козаки порозпрягали волів і коней та забрали їх із собою, а вози залишили на дорозі. Почувши це, Носковський приїхав до табору наказав розшукати винуватців і велів їх повісити, а волів та коней віддав нюрнберґцям.⁶⁷ Це гостре покарання мало свій вплив, уже не було більше плюндрвань по дорозі.

Звідти, не тримаючись старого маршруту, козаки вирушили прямою дорогою на Франконію і коло Вормс дійшли до ріки Рейну.⁶⁸ В тому часі імперіяльна армія контролювала горішню частину цієї ріки, а Галлас окупував частину провінції Лорейну. Французи були всюди на оборонній позиції і побоювалися генерального наступу імперіялістів. Ця боязнь перетворилася у тривогу, коли почули про прибуття козацького війська.⁶⁹ Вони відчували, що якимсь способом мусять боронитися від цієї неочікуваної небезпеки. Кардинал Рішельє, канцлер Франції, як звичайно в таких критичних моментах, застосував дипломатичні засоби. Він вислав графа Д'Авау до Гданску з метою, щоб намовив Польщу відкликати козаків із імперіяльної служби. На основі інструкції Рішельє граф Д'Авау написав довгого листа до польського уряду й його прочитано офіційно на варшавському соймі 2-го грудня 1635-го року.⁷⁰ В тому листі сказано, що Польща за допомогою Франції уклала мир із шведами і вона повинна б бути вдячною за це, А натомість польське наемне військо за цісарські гроші палить і нищить французькі провінції. Тому Д'Авау від імені короля домагався, щоб козаки були відкликані польською владою.⁷¹ Але сойм офіційно не міг відкликати козацької армії. Це не була армія польської держави, а регулярно звербовані наемники, які на основі контракту тільки у воєнній небезпеці мали б повернутися до рідного краю.⁷² Та незважаючи на те, на тому ж соймі між магнатами витворився про-французький і проти-габсбурзький дух, більшість шляхти настоювала,

⁶⁶ Там же, том IV, стор. 384.

⁶⁷ Dzieduszycki, II, стор. 514.

⁶⁸ Там же, стор. 514.

⁶⁹ Там же, стор. 516.

⁷⁰ Там же, стор. 516—517.

⁷¹ Там же, стор. 517.

⁷² Haus-Hof-Staats Archiv Wien, Polen I, Karton 58, Conv. 1635 Sept., fol. 127—131.

щоб неофіційною дорогою примусити козаків повернутися до Польщі.⁷³ Деякі пани, як напр. Лещинські, навіть посилали посольства, щоб намовити козаків до повернення.⁷⁴

Тим часом Бернард Сакс-Ваймар із своєю протестантською німецько-шведською армією сперечався із кардиналом Ля Валеттом за зимовий постій і мусів вибрати для себе не вигідне місце між ріками Мозель і Масс на кордоні Франції. Носковський на приказ Галласа зі своїми козаками перейшов Нижчій Палатинат, під Тревіром перебрався через Мозель і ввійшов на територію Люксембургу, щоб підсилити князя Франціска Льотарінгського в Андресш проти Бернарда Сакс-Ваймара. Тут козаки, незважаючи на зимову погоду, кожного дня непокоїли військо Бернарда, а під Тьонвіль навіть спровокували більшу сутичку, так, що протестантський генерал мусів перенести свою головну квартиру найперше до Естен, а опісля 10-го січня аж до Фресн. Козаки його весь час переслідували і розташувалися із хорватами коло міста Мец. Тут один козацький відділ ударив на шведів під Конфлан, змусив їх до втечі і здобув від них три прапори, всі коні та весь виряд. Під постійним натиском та переслідуванням козаків і хорватів з одного боку та наступом Коллоредо з другої сторони, Бернард відступив аж до Вердену і Тул. Щойно тут, коли стягнув до себе залогу зайнятої Могунції та дістав деяку допомогу від графа Луї Бурбона з Суассон, удалося йому стати на твердіші ноги.⁷⁵

Крім тих сутичок козаки ще відзначилися у Понт а Муссон над рікою Мозель. Малий козацький відділ дійшов аж до воріт міста і спровокував залогу, яка погналася за козаками, не думаючи навіть про те, що це може бути засідка. Коли погоня уже була далеко від міста, інші козацькі відділи, які вже чекали на них, оточили їх і багато з них повбивали, а решту забрали в полон і тримали їх на окуп.⁷⁶

Щоб воєнні операції були ефективніші, треба було загострити дисципліну і послух між козаками. Але Носковський перейшов нормальні регули карности, застосувавши страшну дисципліну в своїм війську. Немилосердно карав також і за грабежі, бешкети та насильства. Одного разу трьох козаків за крадіж у церкві наказав живцем спалити. А одного шляхтича за знасилування якоїсь жінки звелів повісити.⁷⁷

З усього сказаного випливає, що козаки Носковського були найактивнішими з'єднаннями на північно-французькому фронті, які повністю контролювали зимові воєнні операції. Однак наприкінці січня їх нагло відкликано до Люксембургу, а старшину до Брюсселю, бо приготувалися війська до великої офензиви проти армії кардинала Ля Валета та князя Бернарда.⁷⁸ Тільки один малий козацький відділ

⁷³ Dzieduszycki, II, стор. 517—519.

⁷⁴ Там же, стор. 519.

⁷⁵ Там же, стор. 521—522; Gazette de France, 1636, № 7, 11, 21.

⁷⁶ Dzieduszycki, II, стор. 522.

⁷⁷ Там же, стор. 522—523.

⁷⁸ Там же, стор. 523.

залишився у лісі коло містечка Естен. Це старався використати Бернард. Він вирушив 28-го січня на північ і переслідував відступаючу кінноту. Під Рішкур, три милі від Лонгві розбив один малярський і один хорватський полки й поволі посувався вперед. Так само Ля Валет 27-го січня вирушив, щоб допомогти цісарськими військами оточеним містам і твердиням. Першим таким містом був Епінал, пізніше розбиваючи 6000-ну цісарську кінноту Ля Валетт дійшов до Страсбургу і Гагенау.⁷⁹ Звідти він повернув, щоб об'єднатися із королем Люї XIII-им, а за ним незабаром прийшов також і Бернард, залишаючи тільки менші відділи проти рейдів цісарської кінноти.⁸⁰

У той самий час генерал Пікколоміні в Люксембургу під Арлоном організував цісарське військо для великої виправи до Франції. Пікколоміні правдоподібно приготував здійснення цих плянів на весну, але останні успіхи Бернарда та кардинала Ля Валетта змінили пляни цісарського штабу. Треба було відзискати славу цісарської армії, тим більше, що Галлас з уваги на заразливій епідемії та виснаження війська також мусів відступити до Кронвайсенбург і Ландау й у відпочинку рішив перебути цілу зиму. Тим-то рішено в Люксембургу зорганізувати легку і дуже рухливу армію, яка могла б здійснювати блискавичні рейди на північну Францію. Комендантом цієї армії став льотарінгський князь, що мав під собою 15 000 кінноти, а тільки 6 000 піхоти. Головною ударною силою були хорвати Ізоланія та козаки Носковського. Вони в другій половині лютого перейшли коло Верден ріку Маас і ввійшли в провінцію Шампань, поширюючи всюди тривогу. В тому самому часі еспанці Педро де Вілленора ввійшли в Пікардію. Це не були нормальні воєнні маневри, а більше каральні експедиції, які мали нищити засоби, розривати комунікації, застрашувати цивільне населення та робити загальне замішання серед французьких військових з'єднань. Найкращими засобами для досягнення вищезгаданих цілей були грабунки, пожежі та іншого роду гвалти. Всі наємні війська тридцятилітньої війни були спеціалістами в таких насильствах і козаки також ніде не залишалися позаду. Хронікарі цієї виправи пишуть, що цісарські війська спалили і пограбували кільканадцять міст і понад шістьдесят сіл, розгромили три французькі відділи і забрали багато здобичі. Найбільше відзначилися хорвати Ізоланія та козаки Носковського.⁸¹

У березні не було важливих воєнних операцій, тільки легка кіннота Галласа, яка під проводом молодшого Колореда переходила до табору князя льотарінгського, 18-го березня була зовсім розбита військом генерала Ля Форса й козаки, яких було понад 1 000, тільки щастям unikнули цілковитого знищення або полону.⁸² Старі козацькі наємники з наборів 1632—33 стало трималися армії генерала Верта

⁷⁹ Там же, стор. 523—524; Gazette de France, 1636, № 23, 37.

⁸⁰ Dzeduszycki, II, стор. 524.

⁸¹ Там же, стор. 524—525.

⁸² Там же, стор. 525—526; Gazette de France, 1636, № 45.

й з ним разом облягали місто Льеж протягом трьох місяців, але без більшого успіху.⁸³

Армія Піколоміні після шампанської кампанії повернула до Люксембургу і там відпочивала на своїх лаврах. Однак козаки, призвичаєні до зимових рейдів і малих сутичок, постійно ходили на приватні менші виправи для здобичі. Вони тими приватними виправами так збагатили, що в квітні вже не захотіли воювати й думали про відхід додому. Окрім того вони ще не одержали другої тримісячної платні. Кардинал Інфанта, щоб їх задовольними вислав козаків до Малого Брабанту, де вони взяли від міста та околиці 60 000 франків окупу, щоб не грабувати й не палити, побувши там місяць, повернули знов до Люксембургу.⁸⁴

Тут в Івой, близько кордону, 31-го травня дійшло до завзятої битви між відділами графа Суассона й козаками Носковського. Французи так нагло виконали наскок на козаків, що ці напочатку мусіли відступати, але наприкінці дня щастя змінилося, козаки відбили ворожий напад.⁸⁵ Але під час відступу вони втратили багато возів із нагромадженим багатством та пару сот коней. Найбільше потерпів там капітан Тараска і його компанія.⁸⁶ Ці невдачі сильно розлютили козаків, тому вони плянували заатакувати лінію постачання французької армії, але кіннота графа Суассона завчасу обсадила цю лінію і козакам нічого не залишилося, як тільки завернути до Люксембургу.⁸⁷

У червні цісарська армія ще далі стояла на місці, приготівляючи пляни до літніх операцій. Французи цей довгий постій пояснювали слабосиллям і вичерпанням цісарської армії, тому-то перейшли до наступу. Ля Валетт вирушив із Епіналу і 12-го червня увільнив Гагенау, а Бернард Сакс-Ваймар дійшовши до ріки Саар, здобув місточка Саарбрюк і Іфальбург. Галлас, неприготований до більшої битви, відступав перед ними. А щоб задержати французькі та протестантські війська, цісарський провід звернувся до легкої кінноти козаків і хорватів. Вони вирушили під проводом барона Мерсі, перейшли знову Мозел і прибули до Ландау, звідкіль 19-го червня напали на відділи князя Бернарда. Це саме повторили вони 23-го, і їм удалося затримати на деякий час ворога,⁸⁸ заки Галлас упорядкував своє військо й 29-го того ж самого місяця вирушив, щоб загородити дорогу ворогові.

Напочатку липня між козаками почався новий бунт. Причини бунту були: 1) останні невдачі цісарського війська, 2) писемні інстигації прихильних французам польських магнатів, 3) неодолення платні.

⁸³ Dzieduszycki, II, стор. 526—527.

⁸⁴ Там же, стор. 528—529; Gazette de France, 1636, № 71, 81.

⁸⁵ Dzieduszycki, II, стор. 530—531.

⁸⁶ Gazette de France, 1636, № 81 (6 Junii), № 86 (14 Junii).

⁸⁷ Там же; Dzieduszycki, II, стор. 536—538.

⁸⁸ Dzieduszycki, II, стор. 540—541; Gazette de France, 1636, № 88, 101.

Ця остання причина нервувала козаків найбільше. Вони воювали цілу зиму, а після тримісячної платні з вишкільного табору, тобто за останніх 6 місяців, вони не одержали ані сотика.⁸⁹ Тим часом інші війська відпочивали зимою і регулярно отримували місячні виплати. Та трудність полягала в тім, що не було вирішено, хто має оплачувати козаків. Найняв їх імператор з престолонаслідником Фердинандом, під тою умовою, що на полі бою, їхнє оплачування перебере на себе Кардинал Інфант. Але Кардинал Інфант, не маючи досить грошей для покриття своїх видатків, умивав руки від своїх зобов'язань. Тому-то для козаків ніякої платні не стало. Хоч їх уже нічим не можна було заспокоїти, лише грошевою оплатою. Вони вже не вірили в жадні обіцянки й не слухали своїх комісарів. Навіть висланники імперіального штабу, що не мали фондів на оплату наемників, поверталися зі своєї успокоюючої місії із повним неуспіхом. Врешті козацька рада рішила: «перервати контракт із імператором та їхати додому». Після того вони залишили фронт і 9-го червня між Вормсом і Паппенгаймом переправилися через Рейн та почали готуватися до повернення, але не дуже спішилися із відходом, бо чекали на виплату належної їм платні. Розташувалися між Рейном і Франкфуртом, бешкетуючи по селах та малих містечках.⁹⁰

За той час Фердинанд-престолонаслідник, головний комендант цісарської армії, почувши про бунт козаків, відразу написав дипломатичного листа до польського посла у Відні, князя Оссолінського і оголосив йому, що козаки знеславили польську воєнну традицію, бо перестали воювати, та просив князя, щоб він для доброго імені Польщі переконав козаків повернути до цісарської служби.⁹¹ Оссолінський цим листом був дуже збентежений. Він бачив, що тут мова про порушення приятельських зв'язків між імперією та польським королівством, тому негайно (7-го липня) написав одного листа до Носковського,⁹² а другого — до «братів» козаків,⁹³ щоб вони не робили сорому воєнній традиції їхніх предків та польській державі й повернулися до цісарського війська. Крім того Оссолінський запевнив Фердинанда, що все зробить для приборкання козаків.⁹⁴ Але з другого боку Оссолінський вияснив престолонаслідникові, що козаки — це не польські вояки, вони не репрезентують польської воєнної традиції в імперії.⁹⁵

Листи Оссолінського дещо заспокоїли козаків, так що вони погодилися на нові переговори. Коли ж генерал Мерсі прибув до них із частиною платні і відновленим контрактом, більша частина козаків знову погодилася на службу в імператора. Новий контракт підписано

⁸⁹ Dzieduszycki, II, стор. 543.

⁹⁰ Liva, V, стор. 53—55; Dzieduszycki, II, стор. 543—545.

⁹¹ Dzieduszycki, II, стор. 546—548.

⁹² Там же, стор. 549—552.

⁹³ Там же, стор. 552—554.

⁹⁴ Там же, стор. 548—549.

⁹⁵ Там же, стор. 554—555.

21-го липня.⁹⁶ На основі тієї угоди 3 000 козаків під проводом Носковського знову стали цісарськими наємниками, але під умовою, що вони не мусять повертати до Люксембургу, а будуть приділені до армії фельдмаршала Геца, який був під командою Галласа.⁹⁷ Решті, 1 400 козакам, здебільшого раненим та хворим, дозволено повернути додому.⁹⁸ Вони повернулися тою самою дорогою, якою прийшли, тобто через Нюрнберг, Горішній Пфальц та Чехію і всюди заподіяли багато шкоди цивільному населенню.⁹⁹ Деякий час задержалися в локетському краї та 18-го вересня вийшли з Чехії.¹⁰⁰

Та в останніх трьох місяцях не наємники Носковського, а козаки, які від 1633-го року служили в кінноті генерала Верта, прославляли себе на бойовищах тридцятилітньої війни. Максиміліян, електор Баварії, розуміючи трудну ситуацію Франції, пропонував, щоб цісарська армія виконала офензиву на Париж і зайнявши французьку столицю, примусила кардинала Рішельє помиритися із імператором. Плян був досить сміливий, але він захопив Кардинала Інфанта, який потягнув за собою цілий штаб імператорського війська. Сам Кардинал Інфант позичив від Максиміліяна славу кінноту Верта і разом із нею увійшов до Пікардії. В той самий час Галлас окупував Франш-Конті і наступав на Бургундію.¹⁰¹

Верт, як вже було згадано, мав під своєю командою 2 000 козаків і хорватів Ісоланія, які творили ударну силу його кінноти й своєю швидкістю та рухливістю уможливили незвичайну еластичність для цілої їзди у воєнних операціях. Верт і кардинал у скорому часі зайняли всю територію між ріками Соммою і Уазою, та 14-го серпня здобули фортецю Корбі, що лежить на шляху до Парижу, близько Ам'єну. Тут Кардинал Інфант зупинився, але Верт на свою руку з незвичайною швидкістю окупував Руа, Модіде і дійшов до Комп'єнь.¹⁰² В тій акції Верта найбільше відзначилися хорвати з козаками, які прямо залякали французькі оборонні війська своїми блискавичними рейдами.¹⁰³

Але офензива нагло зупинилася. Бернард Сакс-Ваймар не допустив Галласа до столиці Бургундії, а Максиміліян відкликав Верта, бо з півночі наступав Банер, а з заходу — князь Вільгельм з Гессена.¹⁰⁴ Кардинал Інфант не міг своєю армією атакувати Парижу й так цісарська армія мусіла поволі відступати з Франції.

За той час козаки Носковського під командою генерала Геца воювали в Гессені. Вже під кінець липня напали на генерала Меландра

⁹⁶ Liva, V, стор. 60—61, 65—66; Dzieduszycki, II, стор. 556—557.

⁹⁷ Dzieduszycki, II, стор. 557.

⁹⁸ Liva, V, стор. 61—71.

⁹⁹ Там же.

¹⁰⁰ Там же, стор. 68—69, 71.

¹⁰¹ Wedgwood, стор. 393—394.

¹⁰² Там же, стор. 394.

¹⁰³ Dzieduszycki, II, стор. 560—567.

¹⁰⁴ Wedgwood, стор. 394.

побідили його і зайняли Варбург та Падерборн.¹⁰⁵ У половині вересня їх відкликано, щоб очистити від ворога береги ріки Ліппи.¹⁰⁶ Це використав Меландер. Він зібрав 5000 вояків і хотів облягати Арнсберг над рікою Рур, де цісарські війська нагромадили свої засоби, опісля планував злучитися із армією нижнього Гессену та з Банером започаткувати другий фронт у Німеччині. До того однаке не допустив Гец, який окупував околицю міста Сест. Щоб непокоїти військо Геца, гессенська кавалерія під проводом полковника Опптена наскочила несподівано на козацьку кінноту. Козаки спочатку вдавали втечу, але як гессенці, доганяючи їх, порушили свої лави, вони завернули, й з такою хоробрістю кинулися на ворога, що його цілком розбили, самого полковника і кількох ротмістрів узали в полон, а весь гессенський обоз привезли з тріумфом Гецові.¹⁰⁷ Після цієї перемоги козаків гессенські війська почали відступати і Гец 27-го липня зайняв Сест, та опісля Дортмунд, Верл і Гамм.¹⁰⁸ Усі хронікарі тридцятилітньої війни цей успіх Геца приписують козакам, а сам фельдмаршал виставив спеціальну грамоту для своїх хоробрих наємників зо сходу.¹⁰⁹

Після тієї перемоги козаки остаточно залишили цісарську службу. Листи про-французьких агітаторів недавно померлого Лещинського, та нестача грошей зробили своє. Козаки більше не вірили в їхню необхідність у тій війні, послали своїх постів до Оссолінського та до престолонаслідника Фердинанда й рушили додому.¹¹⁰ Фердинанд прийняв їхніх послів дуже прихильно, похвалив їх за хоробрість й мабуть пообіцяв їм, що вони одержать усю довжну наємну суму ще перед виходом за кордони імперії.¹¹¹

Маршуючи додому, козаки не дуже спішилися. Вони маршували окремими відділами. Деякі з них вже наприкінці серпня були в Чехії, а останні хоругви тільки в половині листопада покинули цей край.¹¹² Та навіть не всі вони переходили через Чехію. Деякі з них пройшли через Саксонію та Лужиці.¹¹³ Однаке всі вони зішлись разом в Сілезії і отаборилися коло міста Графенберг, де чекали на виплачення решти грошей. Та гроші не приходили і розлючені козаки почали

¹⁰⁵ Dzieduszycki, II, стор. 568.

¹⁰⁶ Там же, стор. 569.

¹⁰⁷ Там же, стор. 569—570.

¹⁰⁸ Там же, стор. 571.

¹⁰⁹ Там же, стор. 570.

^{109a} Дзедушицький, цитуючи П'ясецького, твердить, що вся акція про-французької агітації була ведена Лещинским. Але, як виглядає, П'ясецькі не знав, що Лещинські вже кінцем 1635-го року помер. Дивись: A. Szela-gowski, *Rozkład Rzeczy i Polska za panowania Władysława IV*, Kraków, Akad. Umiej., 1907, p. 190.

¹¹⁰ Dzieduszycki, II, стор. 571—572.

¹¹¹ Там же.

¹¹² Liva, V, стор. 74—77, 79.

¹¹³ Там же, стор. 76—77.

знову бунтуватися. Почалася правдива сваволя, поки сілезьке і моравське ополчення не вислало проти них сильного війська під проводом графа Мансфельда. Це військо цілковито розбило козаків, кілька сот убило, а решту вигнало з території імперії.¹¹⁴ Так сумно закінчилася козацька участь по боці імператора у тридцятилітній війні.

Ще того самого року козаки Верта заявили, що вони не хочуть повертати до Польщі і перейшли як постійні наемники до цісарської армії.

¹¹⁴ Dzieduszycki, II, стор. 573—579.

